

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim teb'anın idaresinde kullandığı bir yöntem olarak “ruhanî iltizam” sistemi

**M. Macit
KENANOĞLU**

Giriş

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukukî statüleri, literatürde üzerinde çokça durulan konulardan birisidir. Bu yoğun ilgiye rağmen konuya ilişkin olarak çözümlenmesi gereken bir-

çok temel problemin varlığı göze çarpmaktadır. Bu problemler arasında özellikle idarî açıdan gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti içerisindeki konumlarını bir ölçüde aydınlığa kavuşturabilmek bu makalenin temel amacıdır. Bunun için mevzuya ilişkin temel noktaları tesbit edip, bunlar üzerinde yoğunlaşmak sûretiyle, belirli bir teorik çerçevede meseleyi ele alıp değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirmeyi yaparken öncelikle gayrimüslimlerin kurumsal açıdan yapılanmaları ve bu yapılanmanın Osmanlı Devleti karşısındaki konumu belirlenmelidir.

Literatürde gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nce “millet sistemi” denilen bir sistemle idare edildiği ve özel hukuk alanında gayrimüslimlerin kendi hukuklarına tâbi olduğu şeklindeki yaygın iddialara rağmen bu iddiaları destekleyecek yeterli delil ortaya konulamamaktadır. Bu hususa ilişkin asıl açıklamalara geçmeden önce birkaç noktanın vurgulanması, gayrimüslimlerin hukukî statülerinin daha sarîh olarak ortaya konulmasında belirleyici olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Kanunların Genelliği

İlk olarak Osmanlı Devleti'nde kanunların genelliği meselesine, yani bütün teb'ayı kapsayıcı niteliğine temas etmek gerekir. Bununla kastettiğimiz şey, ister bütün ülkede uygulanmak amacıyla çıkarılmış umumî kanunnameler, isterse belirli bir bölgede uygulanmak üzere çıkarılmış hususî kanunnameler olsun, kanunnameye yer alan her hususun yü-

rürlükte olduğu coğrafi alanda, müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın herkese uygulanmakta olup olmadığıdır. Bu hususun tesbiti, ruhanî reislerin yetki alanını belirlemede ve gayrimüslimlerin tabi oldukları hukukî otoritenin tayininde önemli bir referans noktası olacaktır. Bu aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nde var olduğu iddia edilen "millet sistemi"nin değerlendirilmesi meselesinde temel hareket noktalarından birisidir. Yani Osmanlı Devleti'nde, herhangi bir konuya ilişkin olarak çıkarılan kanunnamelerde, müslim-gayrimüslim ayrımının yapıp yapılmadığı; her iki gruba mensup teb'a arasında dinden kaynaklanan hususlar dışında herhangi bir farklılığın var olup olmadığı; şayet varsa bu ayrımların hangi mülahazalarla yapıldığı öncelikle ele alınmalıdır.

Bu açıdan kanunnamelere göz attığımızda, kanunnamelerde yer alan hükümlerin hem müslümanları hem de gayrimüslimleri kapsadığı görülür. Yani kanunnamelerde herhangi bir konuya ilişkin olarak yapılmış düzenlemeler, ayırım yapılmaksızın hem müslümanlara hem de gayrimüslimlere uygulanmaktadır. Yalnızca bazı hususlarda, mesela bazı cezaî hükümler ile ödenecek vergilerin miktarları açısından farklı düzenlemeler görülür ki bu, tamamen İslam hukukunun prensipleri ile alakalıdır. Kanunnamelerde yer alan hükümlerde bir ayırım gözetilmemişse hüküm geneldir; hem müslümanlar hem de gayrimüslimler için geçerlidir. Şayet gayrimüslimler için farklı düzenleme yapılması gerekiyorsa bu da aynı kanunname içerisinde "*kefereye mahsûs ahvâli beyân eyler*" şeklinde ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Mesela II. Bayezid Kanunnamesi'nin üçüncü bab ikinci faslında böyle bir başlık yer alır.¹ Aynı başlık Kanunî'nin Umûmî Kanunnamesi'nde de görülür.²

Bir kısım adalarda (özellikle yalnızca gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerde), gayrimüslimler için ayrı kanunnameler de çıkarılmıştır. Mesela, Ke-falonya adasındaki gayrimüslimler için verilen kanunname böyledir. Burada yer verilen bazı hükümlere bakıldığında, zina eden bir gayrimüslime verilecek para cezaları ile bir kısım meslekleri icra eden (mesela ter-zilik gibi) gayrimüslimlerin ödemek zorunda oldukları meblağların ayrıca düzenlendiği görülür. Bu kanunnamede, taşradan gelen tüccarların, ister müslüman isterse gayrimüslim olsun aynı miktarda bac ödeyeceği belirtilmiştir.³ Ziraat sahasında da gayrimüslimlerden müslümanlarla aynı oranda vergi alınacağını düzenleyen hükümler vardır.⁴ Bunları belirtmekteki amacımız Osmanlı Devleti'nde kanunların "genellik"

1 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* (bundan sonra *Kanunnameler*), İstanbul 1990, c. 2, s. 70-72.

2 Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 4, s. 395.

3 Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 2, s. 422.

4 Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 3, s. 220-240.

özelliği taşıdığını göstermektedir. Mesela tımar veya arazi ile ilgili bir düzenleme yapılmışsa, bu, o kanunnameden yararlanacak herkesi, ister müslüman ister gayrimüslim olsun, kapsamaktadır. Öte yandan bu durum, kanun koyuculuk vasfının da yalnızca Osmanlı makamlarına ait olduğunu gösterir. Dolayısıyla gayrimüslim ruhanî liderlerin kendi cemaat mesupları için icraî nitelikte ayrı bir kanun yapma ve bunu uygulama gibi bir yetki ve konuma sahip olmaları mevzubahis değildir.

Burada, gayrimüslimlerin kendi dinlerine ilişkin meselelerde durumun nasıl bir seyir takip ettiği akla gelebilir. Bu husus zaten Osmanlı idarî makamlarının İslam hukuku çerçevesinde gayrimüslimlere verdikleri imtiyaz beratları ve ahidnamelerle belirlenmiştir. Önemli olan, bu durumun nasıl tavsif edilip yorumlanacağıdır. Zaten esas ihtilaf da bu noktada doğmaktadır.

Gayrimüslim Cemaatlerin Otonomisi

Değnilmesi gereken ikinci önemli husus, gayrimüslim grupların otonom bir idareye sahip olup olmadıklarıdır. Farklı din ve mezheplere mensup gayrimüslimlerin idare şekillerini, hukukî açıdan "otonom" olarak nitelendirmenin mümkün olup olmadığı da değerlendirilmesi gereken konular arasındadır. Merkezî bir idareye sahip olan ve bu niteliğini korumada büyük hassasiyet gösteren Osmanlı Devleti'nin, kendi içerisinde otonom bir idareye ne dereceye kadar müsaade edeceği, ciddi olarak üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Tecrit edilmiş insan topluluklarının değil, bir arada içiçe yaşayan farklı din mensuplarının sözkonusu olduğu bir sosyal yapıda, bunun ne dereceye kadar gerçekleşebileceği de ele alınması gereken noktaların başında gelir. Burada kaçınılmaz olarak karşımıza, cemaat lideri olarak takdim edilen ve ruhanî vasfı ön planda olan kişilerin kullandığı yetkilerin niteliği çıkmaktadır. Cevabını almamız gereken soru, ruhanî liderlerin ne gibi yetkilere sahip oldukları ve bu yetkileri kimlere karşı kullanabildikleridir. Şayet ruhanî reislere, kendi cemaatleri üzerinde kullanacakları geniş yetkiler tanınmışsa, bunun Osmanlı hukukî yapısı ile nasıl uyumlulaştırıldığı ve Osmanlı devlet görevlileri ile çıkması muhtemel yetki çekişme ve çatışmalarının (örneğin bir eyalet valisi ile bir metropolit veya bir şehirdeki kadı ile o bölgedeki bir piskoposun orada yaşayan gayrimüslimler üzerinde kullanabilecekleri yetkileri yüzünden çıkabilecek yetki çekişmelerinin) nasıl önleneceği, bu konuda devletçe hangi tedbirlerin alınmış olduğu önem taşımaktadır. Gayrimüslim ruhanî liderlerin kullandığı yetkiler bütün mezhepdaşları üzerinde mi yoksa sadece belirli bir sınıf (din adamı sıfatı taşıyan kişiler) üzerinde mi sözkonusu olmaktadır?

Berat ve fermanlarla bu kişilere tanınan yetkilerin kapsamının tesbit ve tayini yanında, bu belgelerde geçen ibarelerin hukukî anlamda ne ifade ettiği, layıkı ile tesbit edilmek durumundadır. Konunun biraz daha açıklık kazanması maksadıyla, daha müşahhas bir şekilde ifade edecek olursak, örneğin bu tür belgelerde sıkça geçen “âyinleri üzere te’dîb edeler” ifadesinde yer alan “te’dîb” kelimesi acaba bugünkü anlamda bir cezaî müeyyideyi içerir mi? Gene aynı şekilde “rıza-yı tarafeyn ile ıslâh edeler” ifadesi ruhanî reisler için gerçek anlamda mecburî bir yargılama makamı statüsü mü vermekte, yoksa daha çok bir hakem yetkisinin tanındığını mı göstermektedir? Kanaatimizce şimdiye kadar bu tür belgeler üzerinde çalışan tarihçi ve siyaset bilimcilerin, bu hukukî tabirleri değişik şekilde yorumlamaları sonucu, Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlere ilişkin uygulamaları, olduğundan farklı bir görüntü ile ortaya konulmuştur. Kısaca burada, “millet sistemi” hakkındaki iddiaların hukukî anlamda geçerliliğinin tesbiti yanında, bunun dışında bir başka yönetim modelinin var olup olmadığı irdelenecektir.

Osmanlı fetihlerinin daha çok Batı dünyasına yönelmesi ile devletin gayrimüslim nüfusunun da arttığı görülür. Bu husus, beraberinde, bu kişilerin hukukî statülerinin düzenlenmesini gerektirmiştir. Esasen Osmanlı Devleti, bu hususta İslam hukukunun zimmîlere ilişkin kurum ve düzenlemelerini uygulamalarına temel olarak almıştır. Devletin “dinî alana müdahale etmeme” doğrultusundaki tavrı, aynı zamanda “din olarak benimsedikleri şeylerde gayrimüslimlerin serbest bırakılması”nı öngören İslam hukuku prensibi ile de mutabıktır.⁵ İbadet ve ayin yönüyle zimmîlerin hareket tarzının, uygulamada çok fazla problem olmadığı ve devletin temelde müsamahalı tavrı ile bu alanda verilen imtiyazların hemen her dönemde korunduğu söylenebilir ise de, başında bir ruhanî reisin bulunduğu Kilise ve Havra teşkilatının idarî yapılanmasından kaynaklanan ve sadece dinî değil dünyevî bir kısım faaliyetler de icra eden (örneğin kilise vakıfları, kilise tarafından işletilen tarla, bağ, bahçe, ruhanî reislerce cemaatlerinden toplanan bir kısım gelirler) bu teşkilatlanmanın, Osmanlı idarî yapısı ile uyumlulaştırılması önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hukuk kurallarının, din kuralları ile içiçe olduğu düşünüldüğünde, gayrimüslimlerin kendi aralarında çıkan ihtilaflar, dinî kuralların ve dolaşısıyla ruhanî reislerin görüşlerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bu, ister istemez ruhanî liderlerin mezhepdaşları üzerindeki idarî,

5 Abdülkerim Zeydan, *Abkâmü’z-Zimmiyyîn ve’l-Müste’menîn fi Dâri’l-İslâm*, 2 bsk., Beyrut 1982, s. 95; M. Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1996, s. 231; Ali Abdel Wahid Wafi, “Human Rights in Islam”, *The Islamic Quarterly*, XI/1-2 (1967), s. 64-70.

malî, cezaî ve adlî alandaki yetkilerinin kapsamı konusunu da gündeme taşımaktadır.

Literatürde meselenin, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti içerisinde "millet sistemi" adı verilen ve her dinî grubun kendi din adamları riyasetinde otonom bir idarî yapılanmaya sahip olduğu söylenerek çözüldüğü görülmektedir. Ancak bu şekildeki bir izah tarzının hem kapsamı belirsizdir hem de yeteri kadar uygulamadan örneklerle desteklenmemektedir. Bu sebeple, son zamanlarda bu sistemin varlığına ciddi eleştiriler yöneltilmektedir. Millet sistemini savunanların ellerinde böyle bir sistemin varlığını gösterecek ciddî ve yeterli delil yoktur. Bu nedenle iddiaları birer rivayet olmaktan öteye gidememektedir.

Bize göre vurgulanması gereken esas nokta, gayrimüslimlerin devlet içerisinde teşkilatlanmaları konusunda Fatih'in *Teşkilat Kanunnamesi* ile daha sonraki kanunnamelerde herhangi bir hükmün yer almaması hususudur. İmparatorluğu yeniden kurup teşkilatlandıran ve millet sisteminin de kurucusu olduğu iddia edilen Fatih'in, kendi *Teşkilat Kanunnamesi*'nde ve daha sonraki padişahlara ait kanunnamelerde millet biçimindeki yapılanma konusunda hiçbir hükmün yer almaması önemli bir noktadır. Böylesine önemli bir konuya kanunnamelerde yer verilmemesi, o dönemdeki kanunname tekniğinden öte bir anlam taşısa gerektir. Özellikle millet sisteminin varlığını savunanların bu konuya hiç temas etmedikleri görülür. Millet sisteminin kurucusu olarak kabul edilen Fatih'in *Teşkilat Kanunnamesi*'nde bu hususa yer vermediği, protokolde Divan'da söz sahibi olduğu ve üç tuğlu paşa rütbesini hazrettiği iddia edilen Patrik'in bahsinin kanunnamede hiç geçmediği ve yine *Teşkilat Kanunnamesi*'nde hangi makamdaki memura hangi hitab biçiminin kullanılacağı belirlendiği göz önüne alındığında, patriklere ve hahamlara burada yer verilmemiş olması, patrik ve hahamların Osmanlı idarî sistemi içerisindeki yeri hakkında hatırı sayılır ipuçları vermektedir. Çünkü millet sisteminin varlığı ve Fatih tarafından kurulduğu iddia ediliyorsa bunun niçin Fatih'in *Teşkilat Kanunnamesi*'nde veya sonraki teşkilat kanunnamelerinde yer almadığı, sorulması gereken soruların başında gelmektedir. Eğer ortada ayrı bir idarî yapılanma olsaydı, bunun en azından kanunname veya diğer belgelerde ifade edilmiş olması gerekirdi. Aksini düşünmek, Osmanlı idarecileri ile gayrimüslimler arasında millet sistemi denen bir sistemin, hiç sözü edilmeden fakat zımnî kabullerle oluşturulduğunu ifade anlamına gelir ki bunun mantikî bir sonuç olamayacağı aşikârdır.

Buna mukabil millet sistemini eleştirenlerin, haklı iddialarını desteklemek için kullandıkları argümanlar iddialarını isbata kâfi gelmemektedir. Hatta ileri sürdükleri bir kısım deliller, onların iddialarının aksi-

ni gösterir. Üstelik millet sistemini eleştirenler sadece eleştirmekle yetinmekte ve herhangi bir alternatif sunmamaktadırlar.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin ruhanî ve sivil önderlerine tanınan yetkilerle, kilisenin genel olarak bir "devlet içinde devlet" olarak kabul edildiğine ilişkin görüşlere mukabil,⁶ Barkan, bir makalesinde "Osmanlı İmparatorluğu'na gelince (...) Avrupa'dakine müşabih (...) devlet içinde ayrı bir devlet teşkil edecek şekilde bir kilise mevcut bulunmadığından (...)" ifadelerini kullanmaktadır.⁷ Bu görüş bizce de isabetlidir. Osmanlıdaki kiliseyi bir "*imperium in imperio*" olarak görmek mümkün değildir.

Bu yüzden Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan gayrimüslimlerin hukukî statülerinin gerçek anlamıyla tesbit edilebilmesi için, öncelikle kilise teşkilatı ile buna devletçe tanınan hukukî imtiyazların neler olduğunu ortaya koymak ve uygulamanın ne yönde geliştiğini tesbit etmek gerekmektedir. Ancak biz bu makalenin sınırları içerisinde sadece Osmanlı Devleti'nin bakış açısıyla ruhanî reislerin konumunu göstermeye çalışacağız.

Kurumsal Yapılanma

Hakim görüşe göre, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin kurumsal anlamda bir yapılanmanın içerisine girmeleri İstanbul'un fethi ile birlikte olmuştur. Bilhassa İstanbul Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı hakimiyetine girmesi ile zaten Bizans'ta mevcut olan kilise idarî teşkilatı Osmanlı Devleti'nin bünyesine girmiş, buna paralel olarak Fatih'in, farklı bir mezhebe mensup Ermeniler için İstanbul'da ayrı bir patrik-

6 Engelhard, Rum Patrikhanesi'nin fetihten sonra nail olduğu hukuk sayesinde hükümet içinde hükümet olduğunu söylemektedir. Ona göre "Şark ortodoks mezhebindeki hristiyanların ırz ve namusu, servet ü samanı, hürriyet-i şahsiyesi, hürriyet-i vicdanı hiçbir kontrole tabi olmadan darsaadet kilisesi reisinin elinde idi. Patrik, ortodoksları nefy ve habs cezalarına mahkum ediyor, vergi alıyor, piskoposları azlediyor, aforoz ve sansür gibi iki vasıta-i mühimmeyi istimal ve su' eyliyor, mektepler için tedrisat programları yapıyor... fazla olarak hükümet, patrikhanenin arzularının mevki-i icraya vaz'ını temin için muavenete mecbur idi", bkz. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı*, çev. Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 119; ayrıca bkz. Y. Benlisoy-E. Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s. 33; Salâhi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, XLIX/195 (Aralık 1985), s. 652; Settari F. İksel, "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sy. 62 (Kasım 1972), s. 28'de de patrikhanenin devlet içinde devlet olduğu ifade edilmiştir.

7 Ö. Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* cilt X'dan ayrı basım, İstanbul 1953, s. 6.

lik kurdurması, bu kurumsal yapılanmanın başlangıcını teşkil etmiştir. Yani Osmanlı Devleti, hem Bizans'tan devraldığı kilise teşkilatını korumuş hem de yeni patriklikler ihdas etmek suretiyle bu kurumsallaşmaya katkıda bulunmuştur. Bizim açımızdan önemli olan, hiyerarşik bir yapıya sahip kilise teşkilatının hangi mekanizmalara dayanılarak Osmanlı Devleti'nin hukukî sistemiyle uyumlu hale getirildiğidir. Çünkü farklı bir anlayışı yansıtan ve birtakım dünyevî yetkilerle donatılmış olan bir kilise teşkilatının, Osmanlı Devleti gibi merkezî yapının hakim olduğu bir devlette birçok hukukî problemin doğmasına sebep olacağı aşîkârdır. Bu durumun Osmanlı Devlet adamlarınca da göz ardı edilmesi sözkonusu değildir. Özellikle malî alanda birkısım yetkilere sahip olan patrik ve metropolitlerin (kilisenin hiyerarşik yapısı da göz önüne alındığında), Osmanlı bürokratik yapısı içerisinde yer alan diğer devlet görevlileri ile (yani ehl-i örf ile) yetki çekişmesi içerisine girmesi kaçınılmazdır. Aynı şey adlî alanda da söz konusu olacaktır. Gayrimüslimlerin aralarındaki ihtilafların, kendi dinî hükümleri gereğince halledilmesi konusunda Hıristiyan ve Yahudi din adamlarının hassas davranması anlaşılabilir bir husustur. Bu dinî bir hassasiyet gereği olabileceği gibi, ruhanî reislerin kendi otoritelerini muhafaza etme ve sahip oldukları konumu kaybetmeme mülahazasıyla da olabilir. Bizim açımızdan önemli olan, gayrimüslim ruhanî liderlerin bu husustaki tavrından ziyade devletin bu meseleye ilişkin tavrı ve bu gruplara verdiği hukukî statüdür; yoksa onların kendi aralarındaki kabullerin, devletin hukukî yapısı ile bir alakası olamaz. Ayrıca ortada, bir devletin kendi hakimiyetini kurması ve koruması meselesi vardır. Üstelik burada, belirli bir dünya görüşü olan bir devletin kendisinden farklı bir anlayışı (dini) benimseyen insanları idare etmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Osmanlıların gayrimüslimleri idare etmede millet sistemini benimsediği görüşünde olanlar, buna ilişkin değerlendirmelerinde abartılı ifadelere yer vermektedirler. 16. yüzyıla ait anonim bir Rum kroniğine göre Fatih, Hıristiyan teb'ayı daha önceki dönemlerde de bilinen millet sistemi çerçevesinde teşkilatlandırmıştı. Vergilerini düzenli ödemek şartıyla kendi iç işlerini doğrudan kendileri yürütüyorlardı.⁸

⁸ *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople 1373-1513, An Anonymous Greek Chronicle of The Sixteenth Century*, Introduction, Translation and Commentary by Marios Philippides, Massachusetts 1990, s. 10. Esas itibarıyla millet sisteminin Gennadios'un patrik olarak atanması sırasında kendisine verilen imtiyazlarla başladığı kabul edilir. Scholarius'un Gennadios II olarak atanması merasimi, değişik metinlerde aktarılmıştır. Bunların çoğu, sonraki dönemlere ait olmakla beraber en iyi bilinen versiyonu George Sphrantzes (1401-1477)'inkidir; bkz. *Emperors, Patriarchs*, s. 11.

Bizans'takinin aksine Patriğin İmparatorun hakir bir hizmetçisi değil Sultanın bürokrasisinin tanınmış ve saygıdeğer bir üyesi olduğunu söyleyen Karpat'a göre Ermeni milleti 1461'de, Yahudi milleti ise daha sonra tesis edilmiştir. Balkanlardaki dinî-etnik-sosyal kompleks yapının çok iyi farkında olan II. Mehmet bu farklılıkları asgariye indirmek ve bir derece güvenli bir uyum sağlayabilmek için millet sistemini kullanmıştı.⁹

Danışmend de Patrikhane verilen imtiyazları sayarken; patrik, piskopos ve papazların taarruzdan masun ve vergiden muaf olup kilisenin kendi kanunlarına göre idare edileceğini, Sinod meclisinin, kilise ve cemaat bütçesini tanzim, idare ve piskoposların cemaate ait hükümlerinde bir temyiz mahkemesi vazifesini ifa edeceğini; nikah, defin, vasiyet ve miras muamelelerinin kilise kanunlarına göre Patrikhane tarafından ifa edileceğini, ayrıca kilisenin ruhanî mahkemeleri olup bunların medenî hukuk dışında cemaat arasındaki hırsızlık, dolandırıcılık gibi vakalarda hapis, dayak ve kürek gibi cezalar vermeye yetkileri olduğunu, hükümetin bu mahkemelerin hükümlerini derhal icra ile mükellef bulunduğunu söylemektedir.¹⁰

Yakın zamanlarda, özellikle son yirmi yıldan itibaren, literatürde millet sistemi hakkında ciddi eleştirilerin yer almakta olduğu görülmektedir. Özellikle Benjamin Braude ile Kevork Bardakçıyan'ın, millet sistemini sorguladıkları makalelerinde ileri sürdükleri bir kısım delillerle millet sistemi anlayışını eleştirdikleri görülmektedir. Bu eleştirilerde kullanılan delillerin, Osmanlı Devleti'nde "millet sistemi" diye bir sistemin mevcut olmadığını göstermeye yeterli olup olmadığı ayrıca tetkike değer.¹¹

Gayrimüslim grupların yarı özerk¹² olduğunu kabul eden ve sosyolojik açıdan meseleye yaklaşan Mardin'e göre, Osmanlı İmparatorlu-

9 Kemal Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of The Incongruity of Nation and State in The Post Ottoman Era", *Christians and Jews in The Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, ed., B. Braude & B. Lewis c. I, New York 1982, s. 145-148.

10 İ. Hami Danışmend, *İstanbul Fetihinin Medenî Kıymeti*, İstanbul 1953, s. 30-31; ancak Danışmend bu bilgileri verirken Garp menbalarına dayandığını da ifade etmiştir. Şahin'e göre de Patrik, kilise içinde ve dışında ortodoks halkın başkanı sayılmış; dinî, hukukî ve cezaî işlerde en yetkili kişi durumuna gelmişti, bkz. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980, s. 46.

11 Millet sistemini eleştirme konusunda haklı olsalar da Braude ile Bardakçıyan'ın sözkonusu makalelerinde kullandıkları deliller iddialarını isbata kâfi değildir. Aksine ileri sürdükleri birçok husus realite ile bağdaşmamaktadır. Buna ilişkin detaylı açıklamalar ayrı bir makalede ortaya konulacaktır.

12 Şerif Mardin, *Türkiyede Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, der. M. Türköner-T. Önder, 5. bsk., İstanbul 1995, s. 39.

ğu'nda yapılı (*structured*) ve organize bir cemaat mevcuttur. Bu cemaatin aynı zamanda bir iktisadî ve hukukî sistemi vardır, fakat bu "cemaat", düzeni sağlayıcı otoriteden yoksundur. Tam anlamıyla "otorite"den bahsedilecekse bu otorite devlet tekelindedir.¹³

Schick, Joseph Hacker'ın, Yahudi cemaatlerinin iç işlerindeki özerkliğe ilişkin varsayımlar hakkında, bunun kurumsal bir özerklikten ziyade Osmanlı yetkililerinin gayrimüslim cemaatleri kendi hallerine bırakma şeklindeki uygulamadan kaynaklandığını, *Şer'î hukukun tüm ülkede resmen tanınan tek hukuk düzeni olduğunu*, Yahudilerin kadırlardan kendi cemaat liderlerine karşı karar çıkarma yoluna gidebildiklerini ve 19. yüzyıl öncesinde Yahudi toplumun özerkliğinin sınırlı olup ancak Şer'î mahkemelerle çelişmediği sürece geçerli olabildiğini belirttiğini ifade etmektedir¹⁴ ki Hacker tarafından ileri sürülen bu görüşler son derece isabetlidir. Yani Yahudiler için bir otonomiden ziyade devletin müdahale etmediği bir alandaki serbestlikten söz etmek daha doğru olacaktır.

Osmanlı Devleti içerisinde tek bir hakim hukuk sisteminin varlığı ve mülkîlik esasının kabul edildiği¹⁵ göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nde hukukun şahsîlik ilkesine dayandığını ileri süren görüşler isabetli değildir. Abu Jaber tarafından ifade edilen, "Milletlerin işlerinin Hariciye Nezareti tarafından görülmesinin, onların yabancı uluslar gibi kabul edilmesinden kaynaklandığı" görüşü ise ciddi mesnedi olmayan bir görüştür. Nitekim Ortaylı da bu hususta şunları söylemektedir: "Divan-ı Hümayun kalemi ve mezahib-i gayrimüslim dairesi (...) iki eski Sadaret ofisiydi ve Reisülküttab eskiden Sadaretle bu gibi ilişkileri yürüttüğü için Hariciye Nezareti'nde kalmıştı. Sonuncu daire gayrimüslimlerin devletle ilişkilerine, okul, kilise yapım ve onarım izinlerine, patriklik seçimine bakardı; yoksa bu daire azınlıklar konusunda Hariciye nazırının büyük devletlerle olan sorunları ve ilişkileri yüzünden bu nezaret bünyesinde yer almış değildi."¹⁶

"Ruhanî İltizam" Sistemi

Bize göre Osmanlı Devleti, gayrimüslim dinî grupları idare etmede, ruhanî reislerin dinî yetkilerini ve kilise teşkilatını da göz önüne ala-

13 Mardin, *a.g.e.*, s. 22.

14 Irvin C. Schick, "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler", *Tarih ve Toplum*, VIII/43 (Temmuz 1987), s. 50-51.

15 M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 2, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 419.

16 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. bsk., İstanbul 1995, s. 112-113.

rak, kendi hukukî, idarî ve adlî sistemi ile nasıl uyumlu hale getirilebileceğini düşünmüş ve bu konuda iltizam sistemini benimsemiştir. Burada, idarî ve malî alana ilişkin teknik bir kavram olan iltizam sisteminin nasıl uygulandığı önem taşır. Devlet, bir kilise teşkilatının başında bulunan gayrimüslim ruhanî reislerin, buna binaen kullanabilecekleri yetkileri denetim altında tutabilmek ve aynı zamanda devlet idaresi ile uyum problemini halledebilmek amacıyla, dahice denilebilecek bir buluşla gayrimüslimleri bir nevi “ruhanî (dinî) iltizam sistemi” diyebileceğimiz bir yapının içerisine oturtmuştur. “Ruhanî” sıfatını eklememizdeki amaç bu yapılanmayı diğer mültezim gruplarından ayırmak içindir. Bu sistemde, herşeyden önce ruhanî reislerin atanması devletçe belli bir meblağ karşılığında yapılmaktadır. Bu meblağın ödenmesi gayrimüslim ruhanî liderlerin kendi cemaatleri üzerinde yetkilerini kullanabilmelerinin temel şartıdır. Tayin edilen meblağ ödenmedikçe görevlere başlamaları da söz konusu olamamaktadır.

İkinci olarak gayrimüslim ruhanî liderlerin kilise hukukundan ve hiyerarşik yapıdan kaynaklanan idarî ve malî yetkilerinin denetim dışı kalmaması, devletin otoritesinin kaybolmaması ve reayanın ezilmesinin önüne geçilebilmesi için, kilise adamlarının toplayacağı vergiler, iltizam usulü ile kontrol altına alınmıştır. Bu husus şu şekilde sağlanmıştır; devlet tayin ettiği patriğe, tayin edildikleri esnada ödedikleri pişkeş haricinde, her yıl maktu bir meblağı devlete ödeme mecburiyeti getirmiştir. Patrik kendi dinlerinin gereği olarak topladığı meblağlardan (tasadduk akçesi, patriklik ve metropolitlik rusumu, kiliselere vakfedilen yerlerin gelirleri, ölen ruhbanların terekelerinin belli bir oranına el konulması vs.) devletçe üzerlerine tarh edilen maktu bir meblağı ödeyecektir. Yani bu maktu meblağın konulması ile devlet, ruhanî reislerin kendi cemaatlerinden toplayacağı vergileri (beratlarda tek tek saymak ve bunların dışında başka ad altında para toplamalarını önlemek suretiyle) hazinenin denetimi altına almıştır. Patriğin, kendiliğinden, başka bir adla para toplamasının önüne bu şekilde geçilmiştir. Üstelik her yılın sonunda patrikhane ile hazinenin muhasebelerinin görülmesi sözkonusu olmaktadır. *Mirî rüsûm* (veya *mir-i maktu* veya *mal-ı mirî*) gayrimüslimlerin senevî olarak ödemek zorunda oldukları ve patriğin kendi cemaatinden toplayarak devlete ödemek zorunda olduğu meblağı ifade eder.¹⁷

17 Bunun belgelerde geçen patriklik ve metropolitlik rüsûmu ile ilgisinin olup olmadığı, dolayısıyla “mirî rüsûm” denilince bunun sadece bir tek vergiyi mi yoksa patriğin cemaatinden çeşitli vesilelerle toplayıp devletçe üzerlerine tarh edilen maktu miktarı ödemek için yararlandıkları her türlü ödeme-yi (nikah, evlilik, panayır, bila varis ölen ruhban terekelerinden patriğin el koymaya yetkili olduğu miktar vs.) mi ifade ettiği ayrıca ele alınması gereken bir konudur.

Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhanî İltizam" Sistemi

Patriğin dinî alandaki yetkilerini kullanması ve adlî alanda her iki tarafını kendi cemaat mensuplarının teşkil ettiği bir ihtilafı, yine her iki tarafın rızasıyla bir hakem niteliğinde olmak üzere çözebilmesi de yine bu meblağın ödenmesine bağlıdır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi patriğin yetkilerini kullanmasının temel şartı, tayin anında ödeyeceği meblağın nakden hazineye teslim edilmiş olmasıdır. Üstelik adlî alanda kullanılacak yetkilerin neler olduğu, patriklerce verilebilecek cezaların niteliği bu beratlarla kesin olarak belirlenmiştir. Burada otonom bir yapı yerine devletin koyduğu kurallara göre faaliyet gösteren ve denetim altındaki bir mültezimin, idarî ve malî meseleler yanında esas itibarıyla ruhanî niteliği ağır basan dinî konularda yetkili kılınması sözkonusudur. Yani devlet gayrimüslimlerin idaresi için millet sistemi adıyla ayrı bir yapılanma, ayrı bir idare metodu kullanmamış, diğer mültezimler gibi bir mültezim tayin etmiştir. Yalnızca bu mültezimin, diğerlerinden farklı olarak ruhanî bir sığata (din adamı sıfatına) sahip olup, idaresini üstlendiği kişilerle aynı din ve mezhepten olma vasfını haiz olması gerekmektedir. Ayrıca bu mültezimin, işlerini icra ederken devlet görevlileri ile işbirliği yapması (mesela vergilerin toplanmasında ve hesapların rüyetinde devlet görevlilerince kendisine yardım edilmesi vs.) sözkonusudur. Bu durum otonomi iddialarının da yersiz olduğunu gösterir.

Rum ve Ermenilerden farklı olarak çok sayıda bağımsız cemaat halinde örgütlenmiş olan Yahudilerin, bu idarî yapıya rağmen, mantık olarak Rum ve Ermenilerle aynı şekilde fakat daha küçük ölçekteki bölgelerde, yine ruhanî vasfı haiz olan hahamlarca idare edildiğini görürüz. Yani burada da, yukarıda sözünü ettiğimiz iltizam sistemi geçerliliğini korumaktadır. Hahamlar da mültezim olarak görev yapmaktadırlar. Devlet bu cemaatlerden "rav akçesi" denen bir akçe almakta olup bu para Rum ve Ermenilerin ödedikleri meblağın benzeridir. Onların ödediği pişkeş ve maktu meblağa karşılık Yahudiler de rav akçesi denen bir miktar ödemektedirler. Ödenen bu meblağ ile hahamlar kendi cemaatleri üzerinde iltizam görevini icra hakkını kazanmaktadırlar.

Yetkilerin Niteliğini Belirlemede Kullanılan Kavramlar

İdarî açıdan, devletin patriklerin memuriyetlerini nasıl algıladığını göstermesi yönüyle önemli bir kriter bize göre, devletin patriklerin görevlerini tanımlamada kullandığı ifadelerdir. Kadılar için kullanılan "taht-ı hükümetinizde ve tahtı kazânızda" biçimindeki ifadeler patrikler için kullanılmamaktadır. Patrik ve metropolitler için "taht-ı iltizâmında olan" ibaresi kullanılmaktadır. Arşiv belgelerinde "patriğin iltizâmında olan kasaba", "dâhil-i iltizâmında olan kazâyâda", "taht-ı iltizâmında vâki kazâ ve karyelerde mutavattın reâyâ tâifesinin",

“patrik-i merkûmun marifet ve izni yoğiken iltizâmına dâhil mahallerde”, “patrik-i mersûmun iltizâmı dâhilinde vâki mahallerde”, “metropolitlerin taht-ı iltizâmında olan” şeklinde ifadeler rastlanmaktadır.¹⁸ Ayrıca bir belgede yer alan “metropolid-i mezbur İpek patrikliği iltizâmına dahil ve dört bin akçe mirî pişkeş ile” şeklindeki ifadeler patriğin bir mültezim olarak algılandığını göstermektedir.¹⁹ Bir başka ifade tarzı “karye-i mezkûr Kadıköy metropolidinin taht-ı iltizâmında olduğu (...)”²⁰ şeklindedir.

Bazı belgelerde de Eçmiyazın katolikosunun yetki alanı Revadaki Üçkilise ile “Bayezid ve tevâbii katolikosluğu bir de İzmir, Menemen ve Güzelhisar ve tevâbii marhasalıkları” olarak belirlenmiştir. Bunların İstanbul Ermeni patriği iltizamına dahil olduğu da açıkça belirtilmiştir.²¹

19. yüzyıldan önce rastlanmayan hahambaşı beratlarında böyle bir makamın ihdasıyla birlikte patriklerin yetkilerine benzer yetkilerin Yahudilere de verildiği dikkat çeker. Bu tür belgelerde de hahambaşıya tanınan yetkinin nitelik yönüyle bir tür iltizam olduğuna dair ifadeler önem taşımaktadır. Hahambaşı bir tür iltizam görevi yapmaktadır. Yahudi hahambaşılık beratlarında da “taht-ı iltizâmlarında olan” ibareleri geçer.²² Mesela bir belgede Bağdat ve tevâbii hahambaşılığının

18 Değişik tarihli belgelerde bu ifadeler rastlamak mümkündür: “patriğin iltizâmında olan kasaba”, *C.ADL.* no: 2864, t. 1126; *C.ADL.* no: 2866, t. 1126; *C.ADL.* no: 991, t. 1140; *C.ADL.* no: 2150, t. 1170; “İstanbul Rum patriği iltizâmına dâhil”, *C.ADL.* no: 3807, t. 1183; *C.ADL.* no: 2926, t. 1193; *C.ADL.* no: 2187, t. 1195; “dâhil-i iltizâmında olan kazâyâda”, *C.ADL.* no: 5690, t. 1198; *C.ADL.* no: 3590, t. 1204; *C.ADL.* no: 688, t. 1210; *C.ADL.* no: 4930, t. 1211; *C.ADL.* no: 4931, t. 1211; *C.ZPT.* no: 780, t. 1213; *C.ADL.* no: 3863, t. 1214; “Antimos nâm râhibin dâhil-i iltizâmında”, *C.ADL.* no: 3499, t. 1215; *C.ADL.* no: 2735, t. 1220; *C.ADL.* no: 101/1, t. 5 Receb 1228; *C.ADL.* no: 101/3, t. 1228; *C.ADL.* no: 101/8, t. 1228; *Gayrimüslim Cemaat Defteri* no: 10, s. 10, t. 1237; *C.ADL.* no: 3641, t. 1242; *C.ADL.* no: 675, t. 1243, “taht-ı iltizâmında vâki kazâ ve karyelerde mutavattin reâyâ tâifesinin”, *C.ADL.* no: 78, t. 1250; *C.ADL.* no: 53, t. 1232; *C.ADL.* no: 551, t. yok; *Külliyat-ı Kavanin*, c. 6, no: 2890, t. 1263; “ve patrik-i merkûmun marifet ve izni yoğiken iltizâmına dâhil mahallerde”; *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 4, s. 12, t. 1274; daha geç tarihli belgelerde de benzeri ifadeler rastlanır, bkz. *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 4, s. 45, t. 1299; *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 4, s. 56, t. 1326; “Selanik metropolitliği taht-ı idâresinde”, bkz. *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 4, s. 57, t. 1329; *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 5, s. 177, t. 1329.

19 *C.ADL.* no: 1762/2, t. 1176.

20 *A.DVN.KLS.* no: 1/28-2, t. 1180.

21 *Külliyat-ı Kavanin*, c. 2, no: 2912, t. 22 Safer 1216.

22 *A.DVN.MHM.* Dosya no: 6-A, Vesika no: 90, t. 1265.

İstanbul ve tevâbii hahambaşılığına merbut olduğu açıkça zikredilmektedir.²³ Hahambaşının göreve başlaması hakeza pişkeş ödeme şartına bağlanmıştır. Hiyerarşik açıdan Hahambaşının altında hahamlar vardır. Hahambaşılar, haham ve cemaatbaşları üzerinde yetkilidirler. Cemaatleri üzerinde kullanacakları yetkiler yönüyle, diğer cemaatlerin ruhanî reislerinin sahip oldukları yetkilerin aynısının hahambaşı beratlarında da zikredildiğini ve aynı şablonun kullanıldığını görmekteyiz.²⁴

Yukarıda kısaca açıkladığımız ve millet sistemi yerine kullandığımız ruhanî (dinî) iltizam sisteminin burada Yahudiler açısından da geçerli olduğunu görmekteyiz. Ancak önemli olan soru bu sistemin 19. yüzyıldan önce de Yahudiler için geçerli olup olmadığı meselesidir. Bu hususa yahudilerin idarî yapılanmasına değinirken yeniden döneceğiz.

Nitekim gayrimüslim cemaat defterlerinde yer alan bazı beratların başlığında da patriklik, metropolitlik veya marhasalıkların bir iltizam şeklinde düşünüldüğünü gösteren ifadeler yer almaktadır: "Şurût-i metropolidan an iltizâm-ı patriklik-i Antakya",²⁵ "Şurût-i piskoposluk an iltizâm-ı piskoposluk-i cezire-i Kıbrıs",²⁶ "Şurut-i marhasalık an iltizâm-ı patriklik-i Ermeniyân-ı İstanbul."²⁷

Bu durum bizim iddiamızı desteklemekte ve ruhanî reislerin devletçe birer mültezim olarak algılandığını göstermektedir. Öte yandan "Piskopos mukataası" lafzı da, uygulamada ruhban sınıfına ilişkin olarak devletin ne gibi bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere piskopos mukataası defterleri, gayrimüslimlere ilişkin kayıtların tutulduğu defterlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere devlet, patrik ve metropolitleri birer mültezim olarak görmektedir. Daha sonraki dönemlerde Piskoposlara dair kayıtların Divan kalemine nakledilerek piskopos mukataacılığı mansıbının lağvı konusunda çalışmalar yapılmıştır. Piskopos mukataacılığı mansıbının evamir-i mühimme müdürlüğü hizmetine verilmesi istenmiştir. Piskopos mukataası defterleri 1641 tarihinden başlamakta olup 1837'de kaldırılmıştır.²⁸

23 A.DVN.MHM. Dosya no: 8 Vesika no: 3, t. 1265.

24 *Külliyat-ı Kavanin*, c. 4, no: 3054, t. 18 Rebiülahir 1252; 27 Zilhicce 1254 tarihli hahambaşılık beratı için bkz. *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 17, s. 99-100, t. 27 Zilhicce 1254.

25 *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 1, s. 10, t. 1247.

26 *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 1, s. 13, t. 1247.

27 *Gayrimüslim Cemaat Defteri*, no: 1, s. 22, t. 1247.

28 Halil İnalcık, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in The Ottoman Empire, The Functioning of A Plural Society*, ed.B. Braude & B. Lewis, c. I, New York 1982, s. 441.

İnalcık millet sistemine ilişkin olarak, R. Davison'ın *Reform in the Ottoman Empire* adlı eseri hakkındaki tanıtım yazısında şunları söylemektedir: “Millet sistemi üzerinde eski devirlerden alarak meseleyi derinliğine işleyen bir araştırmamanın lüzumu daima kendini hissettirmektedir. Bu meselede Tanzimattan sonra galebe çalan anlayıştan kendimizi tamamıyla kurtarmak lazımdır. Hele şu ifadeyi aynen kabul etmeye imkân yoktur: ‘The muslim millet was of course under the direct rule of its own Sultan and bureaucracy.’ Temamîle dinî hukukla ilgili salahiyetler dışında, cemaatlere toptan idarî bazı selahiyetler tanınması doğrudan doğruya vergi işleri ve teşkilatîle ilgili bir keyfiyettir. Eski devir için bir takım hukukî muhtariyet hükümlerine varılması mübalağalıdır.”²⁹

Görüleceği üzere İnalcık, “müslümanların kendi Sultanları ile onun bürokrasisinin yönetimi altında olduğu” şeklindeki ifadenin mefhumu muhalifinden, gayrimüslimlerin de kendi ruhanî reis ve bürokrasilerinin yönetimi altında olduğu anlamı çıktığı için Davison'ın bu ifadesini reddetmekte ve cemaatlere tanınan idarî yetkilerin bir kısım vergilerle sınırlı olduğunu ifade etmektedir ki bu, bizim de savunduğumuz iltizam sisteminin bir anlamda muhtasar bir biçimde ifadesi anlamına gelmektedir. İnalcık'ın işaret ettiği en önemli noktalardan birisi de aşağıda yer vereceğimiz kısa alıntıda ifade ettiği hususlardır. Ruhanî iltizam sistemi açısından bizi teyid ettiğini düşündüğümüz bu ifadeler aynen şöyledir: “Sultan en yüksek otorite olarak esnafın seçtiği kethüdaya berat veriyordu; bununla kethüda lonca üyeleri üzerinde bir otorite elde ediyordu. Bu husus 1695'te İpek patriğinin beratı yenilenmediği için sadaka toplayamamaktan şikayet etmesini aydınlatıcı mahiyettedir. İkisi arasında benzerlik vardır. Patrik Sinod tarafından kilisenin bir temsilcisi olarak seçiliyordu böyle olunca onun pozisyonu hukuken esnaf kethüdasınıninkine çok benziyordu. Patrik ve kilisenin hukuki statüsü desentralizasyonun ağır bastığı 18. yüzyılda bile değişmemiştir.”³⁰ Yine İnalcık, daha sonra ele alacağımız pişkeş konusu hakkında da şu ifadeleri kullanmaktadır. “Osmanlı hükümeti hukukî açıdan ruhban tarafından toplanan bütün vergilerin devlete ait olduğunu ve ruhbanların da birer mültezim olduğunu kabul ediyordu.”³¹ Buradan da

29 Halil İnalcık, “Roderic Davison'ın ‘Reform in the Ottoman Empire 1856-1876’ Adlı Eseri”, *Belleten*, XXVIII/109-112 (1964), s. 791.

30 Halil İnalcık, “The Status of The Greek Patriarch Under The Ottomans”, *Turcica*, Tome XXI-XXIII, 1991, s. 419-421.

31 İnalcık, “The Status of The Greek Patriarch...”, s. 423. Pantazopoulos'a göre Esnaf birliklerinin bedeni ceza ve hapsedme yetkileri vardı. Loncaların bu geniş yetkileri neredeyse devlet otoritesinin yerini almıştı. Özellikle Sakız adasında ticari şirketlerin Osmanlılarca tanınan imtiyazları o kadar geniş idi ki cemaat otoritesinin yerini almış ve yetki sahasını genişletmişti, bkz. N. Pantazopoulos, “Community Laws and Customs of Western Mace- /

görüleceği üzere İnalçık da ruhbanların devletçe birer mültezim olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.

Atanan her patriğe yeni bir berat verilmesi, ona verilen yetkilerin kişisel olmasından değil, esasen çerçevesi belli kurumsallaşmış bir görevin patrikçe iltizam edilmesi, yani mültezim olarak tayin edilmesi ile ilgilidir. Her yeni mültezimin göreve başlayabilmesi için bu beratın verilmesi şarttır. Özellikle pişkeş ve mirî rüsûmun kurumsallaşması ile, bu göreve atanacak kişinin mültezim sıfatı ve yetkilerini kullanabilmesinin bir şartı olarak bu beratlar verilmektedir. Beratların muhtevasına bakıldığında bu yetkilerin farklılık taşıdığı görülebilir. Bu durum yetkinin şahsa verilmesinden ziyade mültezime tanınan yetkinin daralması veya genişlemesi anlamına gelir. Yoksa Braude'ın iddia ettiği gibi şahsî olarak kişiler göz önüne alınıp beratların verilmesi anlamına gelmemektedir. Önemli olan nokta bu kurumsallaşmanın ne zamandan itibaren başladığını tesbit edebilmektir. Yani burada karşımıza, pişkeş ödeme usulünün hangi tarihten itibaren kurumsallaşmış olduğu meselesi çıkmaktadır. Çünkü yukarıda bahsini ettiğimiz ruhanî iltizam sistemi, bize göre pişkeşin kurumsallaşmış olması ile ortaya çıkmakta ve mirî rüsûm (mal-ı maktu) uygulaması ile de kurumsallaşmasını tamamlamaktadır. İlk tayin edilen patrik ve metropolitlerin böyle bir ödeme yapmadıkları bilinmektedir.

İnalçık, pişkeş hakkında şunları söylemektedir: "Pişkeşin ne zaman ve nasıl yıllık bir ödemeye dönüştüğü bilinmemektedir, fakat Osmanlıların geleneksel ödemeleri düzenli vergiler haline dönüştürdüğü iyi bilinen bir uygulamadır. Arasına ödenen Pişkeşin yıllık düzenli devlet vergilerinin (mirî rüsûm) kaynağı olması kuvvetle muhtemeldir. Osmanlı hükümeti hukukî açıdan ruhban tarafından toplanan bütün vergilerin devlete ait olduğunu ve ruhbanların da birer mültezim olduğunu kabul ediyordu."³²

Rumca kaynaklara göre, ilk dört patrik pişkeş ödemeksizin patrik olmuştu. İlk defa pişkeş ödemek suretiyle patrik olan kişi, Patrik Simeon'dur.³³ Simeon 1.000 filori ödeyerek kendisinin patrikliğe atan-

donia Under Ottoman Rule", *Balkan Studies*, II/1 (1961), s. 8. Bu anlatılanlar gayrimüslim ruhanî liderlerin adeta bir esnaf loncası kethüdası gibi davranıp ceza verdiğini göstermektedir.

32 İnalçık, "The Status of The Greek Patriarch...", s. 423.

33 *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Editio Emendatior et Copiosior Consilio B.G. Niebuhrii c. F., Instituta, Auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussiae Continuata (Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos Epiratica, Bonnae Impensis ed. Weber, MDCCCXLIX), s. 102. Yazarı belli olmayan bu Rumca kitabın konuya ilişkin kısımlarının tercümeleri Bilkent Üniversitesi öğretim üyelerinden sayın Eugenia

masını sağlamıştı. Ancak Fatih'in üvey annesi Mara, yakın tanıdığı olan Dionysius'un patrik olmasını istediği için Fatih'e 2.000 filori ödemiş ve bunun üzerine Simeon görevden alınarak yerine Dionysius atanmıştır.³⁴ Daha sonra Rumların kendi aralarında gerçekleşen birtakım entrikalar sonucunda Dionysius görevden alınarak yerine yeniden Simeon'un atandığı görülür. Simeon bu defa 1.000 filori pişkeş vermiş, fakat defterdar tarafından 2.000 filori ödemesi gerektiği gerekçesi ile kovulmuştur. Bunun üzerine Simeon da 2.000 filori ödemiştir.³⁵ İşte bu durum pişkeşin Sultana değil hazineye ödendiğini ve kurumsallaştığını göstermektedir. Bu nedenle patrik olma, bu meblağın ödenmesine bağlanmış, daha sonraki yıllarda da bu meblağın miktarı yükselmiş-

Kermeli tarafından yapılmıştır. Bu kaynaktan yararlanmama imkan veren ve tercümelere yapan Bayan Kermeli'ye teşekkür ederim. Aynı konuda bkz. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press, 1968, s. 194.

34 *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, s. 105-107. Runciman ise Simeon'un 2.000 altın vererek patrik olduğunu, Mara'nın da yine 2.000 altın vererek Dionysius'u seçtiğini söylemektedir. Bkz. Runciman, *a.g.e.*, s. 194.

35 *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, s. 111-112. Eliot da bu durumu ifade ederken 1461 yılında Trabzon'un fethinden sonra Trabzonlu birçok ailenin İstanbul'a göç etmeleri ile patriklik makamına göz diktiklerini ve bu durumun Rumlar arasında yeni bir ihtilaf doğurduğunu söylemektedir. İstanbullular kendi adayları olan keşiş Simeon patrikliğe seçildiği takdirde Osmanlı hazinesine yılda 1.000 Duka altını vermeyi teklif etmişler, Sarayın tasdikine sunulan bu teklife Sultan önce gülmüş sonra imzalamıştı. Ancak ertesi yıl bu makama Filibe metropoliteni Dionysius talip olmuş, yılda 2.000 duka altını vermiş ve makam kendisine tevdi edilmiştir. Dionysius istifa edince yerine geçen Rafael, patriklik mevkiine oturmak için 500 altın hediye vermiş, ayrıca yılda 2.000 duka altını ödemeyi taahhüt etmişti. Bundan sonra patrikliğin fiatı artmış, resmî değer 3.000 altın olmuştu; ayrıca bahşiş müessesesi yürürlükteydi. Vezirler, harem ağaları, kadınlar, hepisi paylarını istiyorlardı. 1583 yılında zengin bir tüccarın kardeşi olan cahil bir keşiş II. Jeremiah'ın yerine geçmek için çeşitli yerlere 12.000 duka altını dağıttı. (...) Bir müddet sonra bu keşişi yerinden atmak için planlar yapıldı. Filibeli Metrophanes patriklik makamını 24.000 duka altınına satın aldı. Jeremias kardeşi Nicephotos seçildiği takdirde 40.000 altın vereceğini bildirdi. Metrophanes alelacele aynı miktar parayı topladı. 40.000 duka altınını götürüp sultanın dizi dibine yığıdı. Sultan "bu adam bu makama layıktır, onunla uğraşmayın" dedi. 1620 yılında vezir-i azam, Timotheus'tan on yıllık patrikliği boyunca 300 metropoliti memuriyete aldığı için 100.000 duka altını istedi. Timotheus'tan sonra başa geçen Cyrillus Lucaris Cizvitler tarafından yerinden edildi. Cizvitler, Lucaris'i atmak için 40.000, bu yere kendileri geçmek için 180.000 altın verdiler. (...)", bkz. Charles Eliot, *Avrupadaki Türkiye*, c. 2, çev. A. Sınar-Ş.S. Türet, Tercüman 1001 Temel Eser no: 97, s. 59-60.

tir.³⁶ Pişkeşin bu şekilde kurumsallaşmaya başlaması sonucu bir nevi iltizam usulü ile gayrimüslimlerin idaresinin yürütülmeye başlanması sözkonusu olmuştur.

Gayrimüslim ruhanî reislere ilişkin elimizdeki en eski belgelerden ilki, Fatih devrine ait olan *Metropolit Kanunnamesi*'dir. Bu metropolit kanunnamesinde yer alan hususlara baktığımızda, metropolit olarak atanacak kişinin ödemesi gereken pişkeşi ödediği için metropolit olarak atandığı belirtilmiş ve mukabilinde din olarak benimsedikleri şeylerle başbaşa bırakılmaları prensibi gereğince, kendi ibadet ve ayinleri ne ise serbestçe icra edebilecekleri hususlarına yer verilmiştir.³⁷ Pişkeşten bahsettiği göz önüne alınırsa bu metropolit kanunnamesinin 1460'lı yıllara ait olduğu söylenebilir.

Görülebileceği gibi metropolit ataması bir meblağ (pişkeş) karşılığında yapılmaktadır. Bu meblağın ödenmesi ile metropolit olan şahıs, kendi bölgesinde ayinlerinin gereği olan şeyleri icra etme yetkisi kazanmaktadır. Yani yetkilerin kullanımı bu meblağın ödenmesine bağlıdır. 15. yüzyıla ait bu kanunname yanında, mirî rüsûma ilişkin olarak, Patriğin 16. yüzyılda sahip olduğu yetki açısından zikredeceğimiz şu örnek önem taşımaktadır. İstanbul Rum patriği, yanında yeniçerilerden yasakçı olarak tayin edilen birisi ile mal-ı mirî toplamak için Rumeli'ye giderken uğradıkları bir köyde kılavuz talep etmişler, ancak köy halkının muhalefeti ile karşılaşmış ve saldırıya uğramaları üzerine yakındaki bir müslüman köyünden gelenlerin yardımı ile kurtarılmışlardır.³⁸ Bu hükümden anlaşıldığına göre Patrik, Rumeli'de mal-ı mirî toplamak üzere yola çıkmıştır. Bu da onun bu bölgeleri kapsayan bir yetkinin sahibi olduğunu ve mirî rüsûmun bu yüzyılda uygulama alanı olduğunu gösterir. Arşiv belgeleri gün yüzüne çıktıkça konunun daha net bir görünüm kazanması mümkün olabilecektir.

Sonuç

Gayrimüslim ruhanî reislerin yetkilerine ilişkin olarak yukarıda anlattığımız şeyler göz önüne alındığında, ruhanî iltizam sistemi dediğimiz ve gayrimüslim ruhanî liderlerin devletçe esasen spesifik niteliği haiz birer mültezim olarak kabul edildiğini ifade ettiğimiz sistem, millet sistemi teorisinin açıklayamadığı birçok noktayı izah edecek bir özelliğe sahiptir.

36 Piskoposlar bu parayı papazları takdis etmekle kazanıyorlardı; papazlar da halktan en basit dinî bir merasim için para alıp, geçimlerini sağlıyorlardı.

37 Akgündüz, *Kanunnameler*, c. 1, s. 406.

38 MD, c. 24, hk. no: 433, t. 3 Muharrem 982/25 Nisan 1574.

Herşeyden önce gayrimüslim ruhanî liderlerin otonom olmayıp, devletin belirlediği kurallara ve çizdiği sınırlara göre birtakım yetkilerin kullanılmasında devletin hukuk sisteminin esas olduğunu; vergi toplama yetkisinin, esasen bir mültezim sıfatı ile nasıl diğer mültezimler bu yetkiyi kullanıyorsa aynen onlar gibi bir yetki kullanma anlamına gelip, ruhanî reislerin kendiliğinden herhangi bir adla vergi toplayamayacaklarını; cezaî yetki meselesinin ise adeta bir esnaf kethüdası veya mültezimin sorumlu olduğu alanda disiplini sağlama yönüyle kullanıldığı ve devletin onayına tabi bir yetki olup gerçek anlamda ve müstakil cezalandırma yetkisi anlamına gelmediğini ifade eder. Zamanla ruhanî reislerin bu yetkilerinin genişletilmesine devletçe izin verildiği de olmuştur; ancak bunlar kısmî uygulamalar olarak ortaya çıkmış olup umumileşmemiştir.

Öte yandan millet sisteminin açıklamakta yetersiz kaldığı değişik coğrafi bölgelerdeki patriklikler arasındaki münasebetleri, iltizam sistemi ile rahatça açıklamak mümkündür. Esasen millet sistemi geçerli olsa, değişik coğrafi bölgelerde birden fazla patriğin otoritesini tanıma yerine, aynı mezhebe mensup olanların tek bir patriğin otoritesi altında birleştirilmesi gerekirdi. Halbuki böyle yapılmamış aynı mezhebe mensup olan gayrimüslimler bile farklı patrikliklerin tasarrufuna bırakılmışlardır. İltizam sistemi kabul edilirse bu ayrımın temelini daha sağlam bir esasa oturtmak mümkün olabilecektir. Buna göre farklı bölgelerde bulunan aynı mezhebe mensup patrikler, belirli coğrafi bölgelerde yetkili bir nevi mültezim olup, merkezdeki patrikler de özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren belirgin şekilde genel gözetim yetkisine sahip bir mültezim sıfatını kazanmış ve bu çerçevede bazı görevleri ifa etmişlerdir. Burada meselenin ruhanî boyutu, yani kullanılan yetkilerin birçoğunun dinî alana ait olması ifade ettiğimiz noktaları geçersiz kılmaz.

Kısaca izah etmeye çalıştığımız ve millet sistemine alternatif olduğunu iddia ettiğimiz ruhanî iltizam sistemi, İslam hukukunun zimmet statüsünün Osmanlı Devleti gibi merkezî vasfı ağır basan bir devletin adlî, idarî, malî yapısı ile uyumlu hale getirilmesi anlamında olumlu bir rol oynamıştır.